

УДК 346:347

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473-2019-4-107-113>

О. М. Коваль, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри приватного та публічного права
Київського національного університету
технологій та дизайну

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ГОЛОГРАМИ ЛЮДИНИ: ПРАВОВІ НОВЕЛИ ТА СУЧАСНІ ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ

У наш час стрімкого розвитку цифрових технологій, голограми померлих співаків та віртуальні люди вже не є чимось надзвичайним. Нестинна цифрова еволюція суспільства породжує нові правові явища та вимагає змін чинних та застарілих норм законодавства. Однак виникає логічне питання, кому належать майнові права на створенні або виконанні голографами літературні та аудіовізуальні твори? Родичам померлого, компаніям-власникам голограми, великим рекординговим компаніям?

У статті автор буде використовувати лише іноземні англійські джерела, адже проблематика є унікальною та в цілому мало розробленою.

Сучасна технологія дозволяє голографічно відтворити мертвого виконавця в цифровій формі, така копія може виконати відомі твори чи заспівати нові оригінальні та невідомі пісні. Виступ голограми Тупака Шакура у квітні 2012 року став найвідомішим прикладом, втіленням ідеї повернення померлих музикантів, знаменитостей та інших публічних осіб.

З технічної точки зору, цей вступ – голографічна ілюзія, однак справжні голограми дійсно існують і часто використовуються в нашому повсякденному житті: у значках, грошах, посвідченнях особи. Голографічне зображення – це запис на двовимірній поверхні певного зображення (інформації) за допомогою відповідних середніх та сильних лазерів. Фундаментальні технічні відмінності між голографами та голографічними ілюзіями для споживача не мають жодного значення, ефект трьохвимірності зображення здається ідентичним. Тому в цій статті автор буде розглядати ці технології разом.

Голографічні виступи породили ряд правових колізій та поставили перед вченими всього світу цікаві питання з приводу ймовірного порушення інтелектуальної власності та права особистості, що захищає ім'я, подобу, голос і маньєризм публічної особи. Незрозуміло також, які правові засоби захисту інтелектуальної власності померлого можна застосувати, щоб оскаржити створення та використання голограм. Можливо, голограма – це новий та унікальний об'єкт, це потребує обов'язкового закріплення на законодавчому рівні?

У статті автор зосередить увагу на питаннях права інтелектуальної власності, порушених використанням голограм та голографічних виступів людей.

Ключові слова: голограма, голографічна реплікація, право особистості, об'єкти інтелектуальної власності, авторське право, суміжні права.

O. M. Koval. Some problems of creation and use of the holograms: legal issues and modern digital technologies

In this time of rapid development of digital technologies, holograms of dead singers and virtual people are no longer extraordinary event. The continuous digital evolution of society generates new legal phenomena and requires changes to existing and outdated rules of law.

However, the logical question is who owns the property rights to audiovisual works created or performed by holograms? Are they belonging to the relatives of the dead or holographic companies or, maybe, to the big record corporations? In the article, we will use only foreign sources because the problem is unique and generally not developed much.

Modern technology makes it possible to holographically reproduce a dead artist in digital form, such a copy can perform famous works or sing new original and unknown songs. The Tupac Shakur hologram

© О. М. Коваль, 2019

performance in April 2012 became the most famous example, the embodiment of the idea of returning the dead musicians, celebrities and other public figures.

From a technical point of view, this show is a holographic illusion, however, true holograms do exist and are often used in our daily lives: in badges, in money, in ID. A holographic image is a recording on a two-dimensional surface of a specific image (information) using an appropriate medium and high power lasers. The fundamental technical differences between holograms and holographic illusions do not matter to the consumer, the effect of the three dimensions of the image seems identical. Therefore, in this article, we will look at both technologies.

Holographic speeches gave rise to a series of legal conflicts and raised interesting questions for scientists around the world about the alleged infringement of intellectual property and the right of publicity to protect the name, the look, voice and all mannerism of a public figure. It is also unclear what legal protections for the deceased's intellectual property can be applied to challenge the creation and use of holograms. Maybe the hologram is a new and unique object, still in need of developing at the legislative level?

In this article, we focus on issues of intellectual property rights violated by the use of holograms and holographic performances.

Key words: hologram, holographic replication, right of publicity, intellectual property objects, copyright, trademark.

Постановка проблеми. У квітні 2012 року померлий реп-співак Тупак Шакур повернувся на сцену через 16 років після смерті та виступив на фестивалі музики та мистецтва Коачелла-Веллі в Каліфорнії [2] шляхом створення голографічного відтворення його образу, голосу та подоби [8]. Фредді Меркюрі, виступив на відкритті Олімпійських ігор в Лондоні у 2012. Майкл Джексон продемонстрував легендарну місячну ходу на церемонії нагородження Billboard Music Awards-2014. Він з'явився для виконання пісні "Slave to the Rhythm" з посмертного альбому "Xscape". Однак, для таких виступів знадобився дозвіл Федерального суду США.

Віктор Цой заспівав на концерті, присвяченому своєму 50-річчю, в Петербурзі. Легендарний шведський гурт "ABBA" вирушить у концертний тур вже цього року у вигляді віртуальних аватарів версії групи ABBA 1979 року. На матчі за звання чемпіона Національної футбольної ліги Super Bowl-2018 у США взяла участь електронна копія Принса. Компанія CNN оголосила про тур цифрової копії Емі Вайнгаус у 2019 році. Протягом 2019 року лекції в Імперському коледжі Лондона читатимуть викладачі-голограми. Трансляція ведеться зі спеціально облаштованої студії.

Всі ці неймовірні концерти, лекції, події стали можливі завдяки сучасним цифровим технологіям. Голограми та використання технологій «відкривають царину можливостей» поза простим концертом у прямому ефірі [5]. Однак використання голографічних зображень породжують актуальні проблеми авторського права та права на торговельну марку та підіймають не менш важливе питання права особистості (в частині дії комплексу особистих немайнових прав після смерті людини).

Мета. У наш час голограми людей – це не магія, а реальність. Майбутнє, що дуже скоро увійде в повсякденне життя. Тому дуже важливо розібрати юридичні аспекти приналежності голограми, визначити її правове місце серед об'єктів інтелектуальної власності, чітко встановити, хто є власником створених під час виступів голограм – нових об'єктів інтелектуальної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автор дослідив та проаналізував англійські джерела, автори яких займаються проблемою існування творів голографії у праві. Зокрема використанні роботи Філіппа Жугле та Тетяни Синодіноу [13], Стівена Ансона [15], Кетрін Колстон [3], Майкла Спиро Дреколиас [6] та інших.

Виклад основного матеріалу. Голографія – це спосіб одержання об'ємних зображень предметів на фотопластинці за допомогою когерентного випромінювання лазера. Голограма

фіксує структуру відбитої від зображення світлової хвилі (її амплітуду та фазу). В загальному розумінні голограма – це оптичне інтерференційне зображення, утворена двома когерентними пучками світла. Голограма містить захисні елементи та вважається ефективним і надійним засобом захисту від підробок [7].

Досить дивно, що основне використання голограм дотепер не загрозувало захисту авторських прав. Використання голограм як захисної технології існує вже протягом багатьох десятиліть. Вперше вона була використана в 1984 році, коли скотч-віскі “Johnnie Walker” помістив голограму на своїх виробах для боротьби з підробкою [14]. З того часу спостерігається проліферація використання голограм [10] – грошові купюри або документи (посвідчення особи, паспорти, кредитні карти, водійські права, квитки) – широко використовуються для захисту від підробок.

Для подальшого дослідження автор пропонує розглядати окремо «голографічне зображення» та «голографічне виконання». Голограма – це голографічне зображення або голографія, оптичне інтерференційне зображення, що створює трьох вимірне зображення на двовимірному об’єкті. Голограми створюються за допомогою лазерів, у фантастичних кольорах веселки, які, здається, мають глибину. Голограми використовуються частіше порівняно з іншими технологіями боротьби з контрафактною продукцією, їх набагато складніше копіювати. Реалізація голограм на захищеному товарі має подвійну захисну функцію: вона виступає і як «інструмент ідентифікації», і як стримувальний засіб.

У регулюванні авторських прав ця подвійність не знайшла юридичного втілення, оскільки голограми – це «інформація про управління правами», яка в широкому розумінні визначається як «будь-яка інформація, надана правовласниками, що ідентифікує твір чи інший предмет» і не може розглядатися як технологічні заходи захисту [2].

Голографічне зображення може бути захищене законом про авторські права, якщо воно є оригінальним. Оскільки голограми – це твори, що створюються подібно до фотографії, в широкому розумінні вони можуть вважатися фотографічними творами [5]. Для цього варто внести відповідні зміни в Закон України «Про авторське право і суміжні права», додати класифікацію фотографічних творів, де закріпити поняття голограм. Однак, чи голограми можуть бути прирівняні до «фотографій»? На відміну від фотографії, де нерухоме зображення, яке безпосередньо видно у всій формі, голографічне зображення не є безпосередньо видимим і відтворюваним в усіх його вимірах. В іноземній судовій практиці прецедентна встановлено, що навіть інтерактивні твори, комп’ютерні ігри та інші рухомі об’єкти вважаються зафіксованими та підлягають захисту як об’єкт авторського права [2].

Голографічне зображення, що повністю або частково відтворює форму оригінального зображення (фотографії, фільму, дизайну, малювання тощо), є порушенням авторських прав. Тут логічно застосовувати класичні норми законодавства про авторське право. На сьогодні жодної прецедентної практики з цього приводу немає. Однак, голограми співаків – це не голографії у звичайному розумінні зображення, а ілюзія, точніше – двовірна проекція.

Для концерту Тупака використана технологія, що була відома людству ще на початку 19 століття. Фактично, ця технологія заснована на дуже давній техніці, що називається «привид Пеппера». Двовимірне зображення проектуватися, використовуючи запатентовану 3-D систему голографічної проекції Musion Eyeliner, яка потім створила ілюзію тривимірного зображення [8]. Тобто, це скоріш голографічна реплікація або голографічний виступ, спосіб відтворення зображення та даних специфічним шляхом застосування різних технічних засобів (процес, а не результат). Окрім голографічних реплікацій померлих музикантів та співаків, ця технологія могла б у майбутньому відтворити інших відомих діячів минулого.

Надалі для зручності дослідження автор пропонує називати трьохвимірні захисні знаки для товарів та послуг «голограмами», а явище використання образів живих людей у трьохвимірних голограмах-ілюзіях – «голографічними реплікаціями» або «голографічними виступами».

Голографічні реплікації померлих породжують три основні дилеми в праві інтелектуальної власності: в авторському праві, в правовому регулюванні товарного знаку і “right of publicity” (праві публічної особи або праві особистості) [2, с. 113]. У переліку об’єктів авторського та суміжного права відсутнє голографічне виконання (стаття 420 Цивільного кодексу України). Однак, цей перелік не є вичерпним. На вимогу статті п. 15 ч. 1 ст. 5 Закону «Про авторське право і суміжні права» голографічне виконання можна було б віднести до «інших творів». Відповідно до положення названого Закону, автору або іншій особі, яка має авторське право, належать виключні права на використання твору в будь-якій формі й будь-яким способом (ст. 14) [18]. Одразу виникає питання чи «голографічне виконання» – це оригінальний твір, складна комп’ютерна програма, що є частиною авторського права, або це виконання, тобто об’єкт суміжного права. Зауважимо, що образ людини (манера спілкування, рухи, унікальна лексика та інше) не є об’єктом права інтелектуальної власності.

Голографічне виконання за логікою законодавця можна вважати публічним виконанням твору, однак в такому випадку у нас відсутній суб’єкт, виконавець. Звісно можна припустити, що виконавцем буде людина, що «грає роль» реплікації, тобто актор, що фактично рухається замість померлого співака. Голограма, як комп’ютерна програма, є об’єктом авторського права, однак цим питання не вичерпано, адже це скоріше процес, аніж якийсь матеріальний об’єкт. Голографічний процес «реплікації» має на меті оживити померлого не як особистість, а як актора. Отже, хоча фізичні аспекти людини, такі як його голос, манера спілкування, жести та рухи не підлягають захисту авторського права, для створення голографічного виступу потрібно відтворити специфічну міміку, нотки голосу та емоційну реакцію актора з різних вистав, фільмів та фотографій [10]. Отже, голографічні вистави в такому ракурсі є складними творами, які створюються поєднанням та синтезом образів та звуків, що виникають із різних наявних вистав [8].

Для того, щоб відтворити, адаптувати й довести до публіки таку колекцію зображень і звуків, творець голографічного виконання, має отримати дозвіл від багатьох правовласників, таких як автори музики чи правовласники хореографічних творів, правовласників записів із найбільш публічних виступів або фільмів [17]. Відтворення зображення в цілому є «цитатами», тобто тільки частина роботи відтворюється. Однак, якщо це «цитата», то чи взагалі потрібно отримувати якісь дозволи для створення голографічного виступу? У прецедентній практиці Франції, наприклад, встановлено, що відтворюючи частину зображення фотографії неминуче завдається шкода оригінальній роботі, що є порушенням авторського права на недоторканність твору [1]. Використання реальних творів для створення голографічного виступу може також порушувати право виконавців на недоторканність виконання [16]. Голографічне виконання може також суперечити бажанням самого співака-виконавця, щодо посмертного використання його образу. Питання, чи є це порушенням, залежить від меж захисту авторського права в конкретній країні [8].

Дієвим механізмом захисту від небажаних голограм є реєстрація власного імені у вигляді торгової марки, адже найчастіше для комерційного використання імені виконавця потрібно отримати дозвіл. Таким чином, справжнє випробування для творців голограм-виступів, буде зібрати всі необхідні дозволи та оформити всі ліцензії. Часто право власності на інтелектуальний спадок співака-виконавця перебуває у безлічі IP-правовласників.

Голографічний виступ – це процес створення особливого трьохвимірного виконання, що побудований із наявних об’єктів авторського та суміжного права, створених ще за життя

діяча. Однак, голографічний виступ померлої знаменитістю є абсолютно оригінальним твором, створеним з абсолютно новим змістом. Що трапиться, якщо голографічну реплікацію співака будуть використовувати не як музиканта-виконавця, а як актора, а за життя людина ніколи не грала у виставах? Кому в такому випадку належатиме право на новостворений об'єкт інтелектуальної власності? Врегулювати такий нюанс можливо, використавши правову аналогію, оскільки чіткого законодавчого тлумачення не існує.

Автор розглядає це питання на прикладі вже згаданого Тупас Hologram, виступом якого було створено цікавий прецедент – творці голограми отримали ліцензію від ASCAP на музику, яка була виконана під час шоу. Проте, створена голограма фактично була оригінальним відтворенням руху Тупака (а не просто копією відзнятого матеріалу з одного з попередніх відео Тупака). В результаті авторські права на цей виступ *належать AV Concepts, торцям голограми*.

Аналогічно, феномен Міку Хацуне, японської віртуальної співачки, ставить питання щодо приналежності музичних творів у її виконанні. Очевидно, що комп'ютерна симуляція людини не є суб'єктом інтелектуального права, отож, все, що співає Міку, належить авторам пісень (музики, віршів), а от її виконання – компанії, що її створила. Отже, голографічний виступ – це процес, в результаті якого може виникнути новий об'єкт інтелектуального права, що за логікою належить творцям голограми.

Закон «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [20] забезпечує додатковий захист від небажаних голографічних реплікацій. Публічні люди (зірки шоу-бізнесу, блогери, співаки та актори) можуть зареєструвати своє ім'я (псевдонім), як торгову марку. Відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону об'єктом знака для товарів і послуг може бути будь-яке позначення або будь-яка комбінація позначень.

Право особистості. Захист авторських прав та прав на торговельну марку гарантує, що інтелектуальна власність на об'єкт, що належав знаменитості, буде захищено від порушень, але право особистості забезпечує найбільш надійний захист, оскільки воно захищає ім'я, подобу, голос і манери публічної особи. Використання голографічних реплікацій породжує питання дієвості захисту права особистості (“right of publicity”).

У державах, які визнають право особистості лише для живих людей, творчий спадок померлої знаменитості, захистити складно, аналогічно як й у державах, які взагалі не визнають цього права. На жаль, в українському законодавстві право особистості не знайшло належного закріплення. Цю ситуацію необхідно виправити, адже рано чи пізно сучасні технології голографічних виступів будуть широко застосовані в нашій країні, що спровокує порушення прав авторів та інших правовласників. Нагадаємо немайнові права автора за вимогою законодавця у спадок не переходять взагалі!

Деякі загальні засади права публічності можна знайти в статті 8 Закону України «Про рекламу», де зазначається, що забороняється вмішувати зображення фізичної особи або використовувати її ім'я без письмової згоди цієї особи у рекламі (тобто з комерційною метою). В разі такого порушення захистити своє право можливо звертатися до суду з позовами про заборону відповідної реклами та її публічне спростування (ч. 2 ст. 27). Виробники реклами, винні у порушенні прав третіх осіб при виготовленні реклами, сплачують штрафи у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, в розмірі п'ятикратної вартості виготовлення реклами [21].

Відповідно до статті 308 Цивільного кодексу, фотографія, інші художні твори, на яких зображено фізичну особу, можуть бути публічно показані, відтворені, розповсюджені лише за згодою цієї особи, а в разі її смерті – за згодою дітей, вдови (вдівця), а якщо їх немає, – батьків, братів та сестер. Згода, яку дала фізична особа, зображена на фотографії, іншому

художньому творі, може бути ними відкликана. Звісно, виникне логічне питання, чи можна вважати голограми фотографією чи взагалі художнім твором. Положення статті 308 буде діяти лише у разі, якщо законодавчо прирівняти голограми до фотографій. Отже, для вирішення питання посмертного використання імені особи з комерційною метою та загалом передання майнових прав на ім'я відповідь варто шукати в “right of publicity”.

Висновки з дослідження. Сучасна технологія дозволяє голографічно відтворити людину з комерційною метою, а саме для виконання створеною голограмою її відомих чи нових художніх творів.

В майбутньому будуть з'являтися нові та складніші голографічні реплікації; неурегульовані та дискусійні питання належності голограм до об'єктів інтелектуальної власності, їх правової природи та використання мають бути вирішені найближчим часом шляхом внесення змін в чинне ІР законодавство. Хоча Законом України «Про авторське право і суміжні права» захищаються деякі аспекти голографічних виступів померлих митців, чинні законодавчі норми врегульовують це питання лише шляхом аналогії з різними об'єктами інтелектуальної власності.

Автор пропонує для зручності внести в ст. 1 названого закону поняття «голограма» та «голографічний виступ», «голографічна реплікація» для уникнення можливої плутанини в майбутньому. Тако запропоновано використовувати базове поняття «голограми», як голографічне зображення або голографію, тобто оптичне інтерференційне зображення, що створює трьохвимірне зображення на двомірному об'єкті.

Голографічний виступ можна вважати особливим способом публічного виконання твору з використанням новітніх цифрових технологій. Голографічна реплікація особи – явище досить суперечливе та загалом малодосліджене. Зазвичай створюється реплікація різними способами з метою подальшого голографічного виконання під час гастролі.

Голографічне зображення (голограма) буде захищатися Законом «Про авторське право та суміжні права», якщо воно є оригінальним. Оскільки голограми – це твори, що створюються подібно до фотографії, в широкому розумінні вони можуть вважатися фотографічними творами. Найбільш дієвий захист від порушень, що можуть статися під час створення голографічних реплікацій, це «право особистості» (“right of publicity”), яке, на жаль, не отримало належного законодавчого врегулювання в нашій державі. Єдиним можливим механізмом захисту залишається посмертний захист імені публічної особи, захист авторських майнових прав, а також захист «бренду» шляхом реєстрації імені або псевдоніму особи, як знак для товарів та послуг.

Тема голографічних реплікацій та виступів дуже цікава та потребує подальшого вивчення із внесенням відповідних змін в чинне законодавство України.

Список використаних джерел:

1. A. Lucas, H. J. Lucas, A. Lucas-Schloetter. *Traité de la propriété littéraire et artistique*. Lexis Nexis. 2012. 4e Edition. P. 393–394.
2. Brandon Marsh *Tupac Hologram Rocks Coachella and IP Laws*. AM. UNIV. WASH. COLL. OF LAW : INTELLECTUAL PROP. BRIEF (Apr. 19, 2012) URL: <http://www.ipbrief.net/2012/04/19/tupac-hologram-rocks-coachella-and-ip-laws> (дата звернення: 12.11.2019).
3. Catherine Colston *Principles of Intellectual Property Law* Routledge, 1999. 554 с. URL: <https://books.google.com.cy/books?id=xCCPAgAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 12.11.2019).
4. CJEU *Infopaq International A/S v Danske Dagblades Forening*, Case C-5/08, Judgment of 16 July 2009. URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-5/08> (дата звернення: 16.11.2019).

5. Daniel Bukszpan Life after death: Musicians are coming back to the stage thanks to holographic technology. URL: CNBC.com (дата звернення: 11.11.2019).
6. Drecolias Michael Spiro Tupac and Beyond: The Implications of the Tupac Hologram on Copyright and the Right of Publicity and What it May Mean for the Future of Music. Law School Student Scholarship. 2014. № 427. URL: https://scholarship.shu.edu/student_scholarship/427 (дата звернення: 12.11.2019).
7. ENCYCLOPÆDIA BRITANNICA: веб-сайт. URL: <https://www.britannica.com/technology/hologram> (дата звернення: 10.11.2019).
8. Jana Moser Tupac Lives! What Hologram Authors Should Know About Intellectual Property Law. BUSINESS LAW TODAY (Sept. 21, 2012). URL: <http://apps.americanbar.org/buslaw/blt/content/2012/09/article-02-moser.shtml>. (дата звернення: 16.11.2019).
9. Jonathan D Reichman Right of Publicity in 17 Jurisdictions Worldwide. Getting the Deal Through. 2012. 39 p. URL: <https://www.potamitisvekris.com/wp-content/uploads/2011/12/GTDT-Right-of-Publicity-2012.pdf> (дата звернення: 16.11.2019).
10. Joseph J. Beard, Casting Call at Forest Lawn The Digital Resurrection of Deceased Entertainers – A 21st Century Challenge for Intellectual Property Law. 8 Berkeley Tech. L.J. 101 (1993). URL: <http://scholarship.law.berkeley.edu/btlj/vol8/iss1/3> (дата звернення: 14.11.2019).
11. Ling Li. Technology designed to combat fakes in the global supply chain. Business Horizons. March–April 2013. Vol. 56, Issue 2. P. 167–177.
12. Milton H. Greene Archives, Inc.v.Marilyn Monroe LLC. United States Court of Appeals, Ninth Circuit.Aug 30, 2012692 F.3d 983 (9th Cir. 2012) URL: <https://casetext.com/case/milton-h-greene-archives-inc-v-marilyn-monroe-llc> (дата звернення: 16.11.2019).
13. Philippe Jouglaux, Eleni Synodinou. Holograms and intellectual property law: a multidimensional issue. European intellectual property review. January 2016. 13 p. URL: <https://www.researchgate.net/publication/323167162> (дата звернення: 12.11.2019).
14. Sean Peasgood, Sophic Capital. The Counterfeiting Conundrum: How Technology Will Slam the Scam. 2014. URL: <http://www.cantechletter.com/2014/10/counterfeiting/> (дата звернення: 14.11.2019).
15. Stephen Anson Hologram images and the entertainment industry. Washington journal of law, technology & arts. 2014. Vol. 10, № 2. P. 109–124.
16. Thomas Roussineau Charles Aznavour “versus” Henri Salvador: la Cour de cassation tranche. Avocats Publishing. URL: <http://avocats-publishing.com/Charles-Aznavour-versus-Henri> (дата звернення: 16.11.2019).
17. William Genereux Tupac Shakur Hologram at Coachella: Live Performances by Dead Superstars and the Intersection Between Law, Ethics and Marketing. 2012. URL: <http://genereuxlaw.com/2012/06/07/tupac-shakur-hologram-at-coachella-live-performances-by-dead-superstars-and-the-intersection-between-law-ethics-and-marketing-2/> (дата звернення: 14.11.2019).
18. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40, ст. 356.
19. Про гастрольні заходи в Україні: Закон України від 10 липня 2003 року № 1115-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004 р. № 7, ст. 56.
20. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3689-XII. *Відомості Верховної Ради України*: офіційне видання від 15.02.1994 – 1994 р., № 7, ст. 36.
21. Про рекламу : Закон України від 3 липня 1996 р. № 270/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*.1996 р. № 39, ст. 181.